# Bij de tijd
# Klokken in Bossche boedels[1]

Aart Vos

**Zoals bekend wordt in het Stadsarchief door vrijwilligers van de Kring hard gewerkt aan de realisatie van het omvangrijke project 'Woon- en Leefculturen 1650-1850'. Boedelinventarissen worden in de notariële protocollen opgezocht en alle namen van voorwerpen in deze inventarissen worden na invoering in de computer met behulp van een databaseprogramma gerangschikt.**
**Het gaat om duizenden voorwerpen uit de vele, vele boedelinventarissen. Want ook vroeger bezaten mensen veel spullen: de arme een strozak, een stoel, iets om aan te trekken en wat eetgerei; de rijke goud, zilver, fijne meubels, porselein, boeken, schilderijen, klokken en noem maar op.**

Deze maand start de serie van negen lezingen over woonculturen in Den Bosch; in de zomer opent het Noordbrabants Museum zijn deuren. U kunt dan gaan kijken naar de grote tentoonstelling over het leven en wonen in Den Bosch in voorbije eeuwen en daarna zullen van tijd tot tijd publicaties verschijnen over allerlei aspecten van het leven en wonen in de stad.
Toen het project net van start was gegaan verscheen een bericht in het Brabants Dagblad over een 'Bossche klok'. In deze bijdrage wil ik iets aan dit krantenbericht toevoegen.
Op 23 juli 1996 schreef Wim Hagemans in de krant over de terugkeer van een omstreeks 1780 in 's-Hertogenbosch vervaardigd uurwerk. De Bossche horloger/restaurator Willem van den Berg was de man die de 2 meter 60 hoge staande klok ging restaureren voor de koper: het Bankiershuis Van Lanschot. Van den Berg vertelde dat de klok van eikenhout is en gefineerd met wortelhout. Een heel bijzonder en fraai exemplaar dat voor Brabant uniek is, want meestal werden in Brabant klokken vervaardigd van een zachte houtsoort die beschilderd werd. Van den Berg denkt te weten dat de klok door de Bossche uurwerkmaker Jacobus van Deursen is gemaakt en dat van deze klokkenmaker thans nog één andere klok bekend is.
Dit krantenbericht herinnerde ik mij toen ik de boedelinventaris aantrof van Catharina van den Bichelaer, de weduwe van Jacobus van Deursen. Jacobus was 'horologiemaker' en woonde in het huis 'Den Mortier' in de Kolperstraat.[2]
Jacobus van Deursen was de zoon van Jan van Deursen die in 1734 eveneens wordt vermeld als horlogemaker.[3] Hij werd ge-boren in Well bij Venlo ('Spaans Gelderlandt'). Bij zijn huwelijk in 1728 met Catharina van den Bichelaer (geboren te Eind-hoven) woonde hij op de Markt. Catharina werd begraven op 2 februari 1749. Haar man Jacobus was toen al dood. Hendrik van Deursen, wellicht een broer van Jacobus en ook horlogemaker,[4] werd nu voogd over de vier minderjarige kinderen die Catharina naliet: Barbara, Johanna, Henricus en Adriana.
Op de wijzerplaat van de klok die thans in Bankiershuis Van Lanschot staat, is de

*Het 'staande horloge' dat rond 1740 vervaardigd werd door de Bossche klokkenmaker Jacobus van Deursen. De klok staat nu in het Bankiershuis Van Lanschot. (Foto Stadsarchief).*

naam van Jacobus te vinden. De klok dateert dus uit de eerste helft van de achttiende eeuw, of hij is gemaakt door een andere Jacobus die ik overigens in de archieven niet ben tegengekomen. Maar misschien duikt hij nog eens op en blijkt hij een familielid te zijn, want het klokkenmakersambacht was vaak een beroep dat in de familie bleef. Je werd niet zo maar klokkenmaker, je werd daar in opgevoed. Het was een vak van ervaringsdeskundigen.
In de boedel van de weduwe worden diverse klokken (horloges) genoemd en gereedschappen die nodig waren om het beroep uit te oefenen.
Notaris Van Bruggen somde de goederen van Catharina per soort op. Niet per kamer. Uit de boedel kunnen we dus niet opmaken in welke kamer er geslapen werd, waar het 'silvere laudelarain doosje', de zes 'coffyketels' en het kastje met 'porcelijne kopkens en schotelkens' stonden. Het zilver en goud somt Van Bruggen in een afzonderlijke paragraaf op, evenals de kleding en het linnengoed. De 'winkelwaren en gereetschappen' worden derhalve ook afzonderlijk vermeld. In deze paragraaf noteerde de notaris onder meer de volgende klokken en onderdelen:

een gouden zakhorloge met een gouden ketting,
vier nieuwe zilveren zakhorloges,
een 'staand horologie, agt dags werk',[5]
vijf nieuwe 'huys horologien',
vijf oude 'horologien'
een nieuwe wekker en twee 'half gemaakte',
elf zilveren horlogekettingen,
drie oude 'horologien',
'achtien sakhorologieveeren',
'agt dosijn horologie sleutels',
tien dozijn 'horologieglasen',
twee nieuwe hangende horlogekasten,

Om het vak uit te oefenen was gereedschap nodig, waaronder 'een instrument om raden in te snijden, ses ijsere en copere draaybanken, een blaasbalg en een aambeeld, 'een partij alderhande Horologie makersgereedschap' en 'enig geelgieters gereetschap'.
Boeken, muziekinstrumenten en spelletjes trof ik niet aan in de boedel. Misschien had de horlogemaker niet veel tijd voor ontspanning of ging hij net als vele andere Bosschenaren 's avonds naar een herberg voor een spelletje trictrac en een kan bier. De notaris noteerde ook de uitstaande schulden.

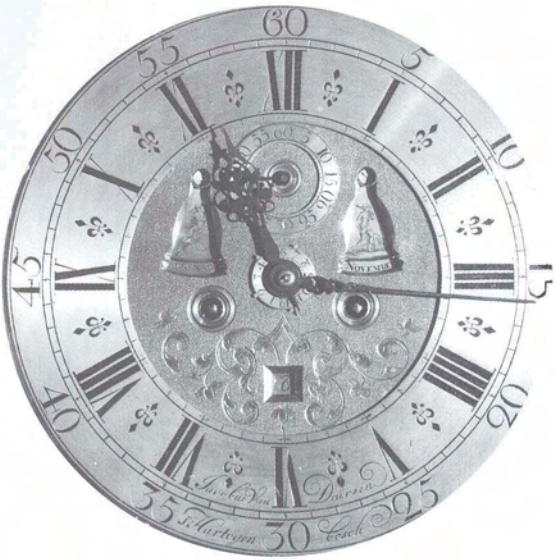

*De wijzerplaat vermeldt niet alleen de uren en minuten, maar ook de datum, dag, maand en maanstand. (Foto Stadsarchief).*

Daaruit blijkt dat er contacten waren met Amsterdam. Aan Antony van Oostrum[6] koopman in 'horologien' was nog een bedrag verschuldigd van ruim 117 gulden en de gebroeders Mooijana 'cooplieden in Horologien tot Amsterdam' hadden ook nog geld tegoed: ruim 124 gulden.
Van Deursen onderhield dus betrekkingen met Amsterdamse horlogemakers. In een standaardwerk over 'de staande klok' wordt opgemerkt dat er klokken uit 's-Hertogenbosch bekend zijn die zeer veel Hollandse kenmerken dragen. Een tijdgenoot van Van Deursen, de Bossche horlogemaker Anthony Auwers,[7] vervaardigde een staande klok met een eiken kast die belijmd was met wortelnotenfineer waarop een wijzerplaat die 'zonder twijfel uit Amsterdam' afkomstig was.[8] De foto van de wijzerplaat van de klok van Van Deursen in het Brabants Dagblad vertoont veel overeenkomst met de klok van Auwers. De wijzerplaat lijkt ook Amsterdams: een aanwijzing van dag, datum, maand, maanstand en misschien ook wel hoogwater.
De staande klok werd aan het einde van de zeventiende eeuw ontwikkeld en geïntroduceerd door de Engelsen. Het midden van de achttiende eeuw was de echte bloeiperiode van de staande klok. Het is een uurwerk dat aangedreven wordt door een gewicht of enkele gewichten. In de definitie van de staande klok staat voorts dat het uurwerk geplaatst is in een houten kast, die één geheel vormt, doordat de achterwand van onder tot boven doorloopt.[9] Het staande horloge is een klok om in het voorhuis of om in de gang neer te zetten. Dat 'vertelt' de boedelinventaris ook. Bij Judith de Peirou in de Peperstraat (achtereenvolgens weduwe van pensionaris Johan Festus van Breugel en griffier Evert Tulleken), zag de notaris in 1728 een 'groot nieuw modisch staande en slaande horologe' in de 'ganck' staan.[10]
In de Bossche boedelinventarissen vinden we veel meer gegevens over klokken. In boedels van horlogemakers en in die van particulieren. Soms vermeldde de notaris ook de maker van de klok. In de boedel van de jurist Andreas Demetrius, overleden in 1707, treffen we een gouden horloge aan dat in het Franse Rouen vervaardigd werd door Estienne Hubert. Daarnaast bezat Demetrius een zilveren horloge, gemaakt door Jacques le Sueur in Vlissingen.[11] De erfgenamen van Demetrius lieten het gouden horloge van Hubert veilen. Bij de geveilde voorwerpen staan de namen vermeld van de kopers. En daaruit blijkt dat dit gouden horloge werd gekocht door ene Hubert! Het bracht maar liefst 36 gulden op.[12] Het lijkt er op dat de koper, Hubert, de maker van het horloge was!
De te veilen spullen waren opgenomen in een gedrukte 'catalogus variorum' die verspreid werd, zodat ook buiten 's-Hertogenbosch kandidaat-kopers er kennis van konden nemen. Kwam Hubert voor 'zijn' horloge helemaal uit Rouen naar Den Bosch? Nee! In het boek van Zeeman over de

staande klok staat dat Estienne Hubert vanuit Rouen naar de Amsterdamse Torensteeg, naast de Beurs, was getrokken.[13]
De boedelinventarissen staan 'vol' met klokken en klokjes: 'tafel-horloges', 'zakhorologies' en natuurlijk treffen we ook de 'vrieze Klok' aan. In de negentiende eeuw duikt de pendule op. Zeer modieus en passend in de biedermeiertijd is de 'pendule met mahoniehouten kastje' die in 1833 aangetroffen wordt in de 'rechter-voorkamer' van de woning van de gepensioneerd ritmeester De Milly aan de Peperstraat.[14] De pendule werd een groot succes. Steeds meer mensen zetten de klok op de schoorsteenmantel. Maar niet iedereen bewonderde dit uurwerk. 'On a tort (het lijkt nergens op), mode lugubre', riep de avant-garde. Weinigen trokken er zich iets van aan. Eind 19e eeuw is de pendule op de schoorsteenmantel met de spiegel er boven, een toonbeeld van huiselijkheid geworden. Een smaakmaker aan het begin van deze eeuw, de architect Berlage, wond zich enorm op over woningen waarin de pendule tikte: 'van een ergerlijke prullerigheid tot ploertigheid stijgende blufferigheid'. De mensen bleven echter trouw aan de pendule. De centrale verwarming en niet de modebazen en smaakopvoeders, maakte tenslotte een einde aan de schoorsteenmantel en dus ook aan de pendule.[15]
Terug naar het 'staand horologie' van horlogemaker Jacobus van Deursen. Waar de klok bij hem stond is niet bekend. Het uurwerk wordt vermeld onder de paragraaf 'winkelwaaren'. Wellicht stond de klok in het voorhuis.
Het Bankiershuis Van Lanschot is thans in het bezit van een prachtig staand horloge uit het midden van de achttiende eeuw. Zou dit de klok kunnen zijn die nu teruggevonden is in de boedel van de Bossche horlogemaker Jacobus van Deursen?

Ook naar het onderwerp 'klokken' kan veel onderzoek worden gedaan. Welke mensen wilden weten hoe laat het was? En waarom? Wie konden een klok betalen? Gaf de klok meer aan dan de tijd? Was het 'staande horloge' een prestigeobject? Als je de voordeur binnenkwam kon je in ieder geval niet om de staande klok heen. ■

## Noten

1. Met dank aan de heer Van Lieshout te Sint-Michielsgestel en het Bankiershuis Van Lanschot.
2. GAHt, Notarieel Archief 3101, fo.316.
3. Jan werd geboren te Erp, en werd poorter van 's-Hertogenbosch in 1708. Op 6 mei 1708 huwt hij met Christina Hurcks uit Sint-Oedenrode (DTB 271). In het resolutieboek van de stadsregering wordt hij in 1734 vermeld als horlogemaker (GAHt, OA, Resolutieboek A.107, fo.364).
4. Hendricus trouwde op 12 november 1769 met Elisabeth Struys (DTB 272). Hij werd geboren in Deursen en werd poorter in 1717. In 1750 wordt hij genoemd als 'klokkenstelder' van de Grote Kerk (GAHt, OA, Resolutieboek A.123).
5. De klok hoeft maar 1x in de 8 dagen opgewonden te worden.
6. Van Oostrum (1722? - 1768) wordt in 1742 in het Amsterdamse register van 'persoonlijke quotisatie' vermeldt als 'horlogiemaker aan de Grote Kattenburgerstraat'. Hij genoot een inkomen van 1.000 gulden per jaar. (J. Zeeman, *De Nederlandse Staande Klok*, Zwolle 1996, 473).
7. Van de 'orologiemaker' Josephus Auwers, uit de Orthenstraat, is ook een boedelinventaris bewaard gebleven. Kennelijk ging het hem niet goed. De boedel wordt omschreven als 'verlaten' (NA.3400, fo.393, 2 september 1794).
8. Zeeman, 376.
9. Zeeman, 9.
10. NA.3048, fo.125v.
11. NA.2948, fo.217.
12. NA.2948, fo. 232.
13. Zeeman, 468.
14. NA.3788, fo.301v.
15. Zie A.J. Schuurman, 'Is huiselijkheid typisch Nederlands?' in: *BMGN*, 107 (1992) 745-759.